

Nichifor Tănase

LOGICĂ ȘI SPIRITUALITATE

Volumul I
INTELECȚIE ȘI VEDERE

Structuri epistemologice pentru o metafizică a
θέωσις-ului, o „demonstrație” (ἀπόδειξις) apofatică

DOXOLOGIA
Iași, 2025

CUPRINS

Mulțumiri	I
------------------------	---

Introducere

Corectivele romanidice la interpretarea neopalamită a Părintelui John Meyendorff	11
---	----

PARTEA I

<i>Μέθοδος</i> ca drum (ὁδός) către (μετά) Adevăr și <i>Logica</i> (Λογική) ca instrument (Ὅργανον)	57
--	----

CAPITOLUL 1. Reconcilierea cu Aristotel	59
--	----

1.1. Aristotel despre energie. Actul (ἐνέργεια) și potența (δυνάμει), extaze co-origine ale mișcării	59
--	----

1.2. Henologia – comentariile neoplatonice la Aristotel. O mistică a imanenței în cadrul unei metafizici a transcendenței	69
---	----

1.3. Emanație neoplatonică (ieșire și reîntoarcere, πρόοδος și ἐπιστροφή) <i>versus</i> iradiere a Duhului (ἀπόρροιαν), forma dinamică a lucrării lui Dumnezeu („forma în forme”, εἶδος ἐν εἶδειν)	75
--	----

1.4. O singură ἐνέργεια, dublă ca potențialitate (o singură energie cu două lucrări). Fiul, o lucrare a Tatălui/energie și teologia ca logică silogistică. Identitatea dintre voința divină și ἐνέργεια în metafizica ființei la Eunomie	82
--	----

CAPITOLUL 2. Antagonismul conceptual augustinian	95
2.1. Aparițiile Logosului preincarnațional în interpretarea augustiniană	95
2.2. Harul ca un <i>habit</i> creat. Două slave – „slava creată”, care simbolizează dumnezeirea, și „slava necreată”, identică cu esența divină	102
2.3. Paralelismul „teopsihologiei” trinitare palamite cu aceea expusă de Fericitul Augustin în <i>De Trinitate</i>	110
2.4. Limitele rațiunii – concept, simbol și experiența îndumnezeirii. Revelația înțeleasă ca o revelație a conceptelor e un idol conceptual	122
 CAPITOLUL 3. Metafizica tomistă și „meta-ontologia” Părinților	133
3.1. Distincția aristotelică dintre intelect pasiv și intelect activ	133
3.2. <i>Purus actus</i> și <i>analogia entis</i> . Distincție ontologică (<i>distinctio realis</i>) versus distincție conceptuală (<i>distinctio rationis</i>) între <i>esse</i> și <i>essentia</i>	142
3.3. <i>Intentio</i> – <i>actus mentis</i> . ‘Εποχή și reducția eidetică	150
3.4. Dincolo de onto-teologie spre sensul dionisian al „esenței-dinamice” (<i>οὐσιοποιός δύναμις</i>)	157
 CAPITOLUL 4. O nouă metodologie	171
4.1. „Renașterea Paleologilor”, epoca renașterii „umaniste” și a renașterii „isihaste” ..	171
4.2. Isihasmul palamit – isihasm eshatologic, antiintelectual?	180
4.3. Continuare a patristicii sau o nouă sinteză dintre spiritul grec și creștinism? Schimb intelectual mutual în secolul al XIV-lea	189

4.4. Vestul devenit mai „grec” decât Estul. Relația de compatibilitate și complementaritate dintre rațiune și revelație	199
--	-----

PARTEA II

θεογνωσία sau cunoașterea lui Dumnezeu ca „mistagogie” (ἐνωσις) și „demonstrație” (ἀπόδειξις) apofatică	211
---	-----

CAPITOLUL 5. Metafizica θέσις-ului 213

5.1. Construirea metafizicii creștine – desființarea idolatriei metafizice a „substanței” și Întruparea ca principiu explicativ al existenței ..	213
5.2. O problemă de ontologie sau de epistemologie în interpretarea neo-patristică? Divergențe între exegeții moderni	226
5.3. Distincția οὐσία-ἐνέργεια, o <i>distinctio realis</i> sau conceptuală (κατ’ ἐπίνοιαν; <i>distinctio</i> <i>rationis cum fundamento in re</i>)? Pericolul de a „ontologiza” logica	237
5.4. Trei categorii sunt relevante în cazul lui Dumnezeu: substanța (οὐσία), relația (πρός τι) și acțiunea (ποιεῖν). Locul în sistemul palamit pentru οὐσία-συμβεβηκός și ἐνέργεια-δύναμις	249

CAPITOLUL 6. Simbol și teofanie 259

6.1. Teofaniile pot fi simbolice, dar nu și Întruparea. Desființarea simbolurilor prin Întrupare? Icoana – prezență energetică și simbolurile subțiate. Confundarea înțelegerii numelor lui Dumnezeu simbolico-biblice cu înțelegerea revelației prin simboluri ale dumnezeirii	259
--	-----

6.2. Fiul omului, simbol al simbolului sau simbolul prototipic. <i>Hermeneutica Învierii</i> , o reconstituire a simbolului – de la înveliș semantic golit de sens, la energie dinamică, unificatoare. Prezentificarea, prezența referentului în simbol ...	267
6.3. Teologia simbolică și „realismul mistic”. O logică autorizată sacramental pentru cei inițiați în Taina Luminii (φωταγωγία)	276
6.4. Simbolurile liturgice, acordul intim cu realitățile spirituale pe care le semnifică (συγγενεία). Despre imposibilitatea asocierii problemei revelației prin intermediul simbolurilor cu realismul ori simbolismul sacramental	291

CAPITOLUL 7. Viziune profetică și inteliecție 301

7.1. Sistemul gnoseologic bizantin – relația dintre revelația creștină și teologia sau metafizica filosofiei elene. Diferența dintre ignoranță (ἄγνοια) și necunoaștere (ἄγνωσία) sau distincția σκοτός - γνόςφος	301
7.2. Distincția scolastică între <i>vederea cunoașterii</i> și <i>vederea comprehensiunii</i>	311
7.3. Raportul dintre θεωρίαν și ὄρασις și utilizarea diferită a termenului „demonstrație” (ἀπόδειξις)	319
7.4. Rugăciunea noetică și intuiția extatică non-discursivă. Extazul – singura formă de contemplație mistică-apuseană în termenii unei dezgoliri a sensului și a gândirii discursive	327

CAPITOLUL 8. Teologia patristică

o „slujire cuvântătoare” (λογικὴ λατρεία)	341
---	-----

8.1. Limbajul conceptual și experiența spiritualității creștine. Încreștinarea logicii aristotelice („prădarea egiptenilor/elinilor”, Ieșirea 12, 35-36)	341
8.2. Umanism <i>versus</i> antropologie patristică. Trăirea umanului integral „în” (de către) Hristos, un exercițiu spiritual de transformare interioară (μετάνοια) și de imprimare lăuntrică (ἐντύπωσις) a sfințeniei	352
8.3. Teologia patristică o descriere a „înfierii” sacramentale și a „prieteniei” mistice cu Dumnezeu. Logica patristică devine o „logică crucificată-euharistic” sau o λογικὴ λατρεία	360
8.4. Înlocuirea metafizicii filosofice cu soteriologia teologică	373

Concluzii

Teologia ca funcție inerentă a Bisericii care nu se manifestă „ca gramatică”. Tripticul adevăratei teologii meta-științifice: revelația, liturgia și teologia	387
--	-----

Mulțumiri

Diadele logică și spiritualitate, inteliecție și vedere, redau anumite structuri epistemologice necesare pentru o „demonstrație” (ἀπόδειξις) apofatică a metafizicii *theosis*-ului, folosind un limbaj teologic patristic specific, confirmat deja prin utilizarea sa în interiorul Sfintei Tradiții. În cadrul acestei duble metodologii patristică, „μέθοδος” este înțeles într-adevăr ca drum (*hodos*) către (*meta*) Adevăr, Iisus Hristos Fiul lui Dumnezeu – Logosul întrupat. Dacă „*méthodos*” reprezintă drumul către urmărire, cercetarea, atunci *logica* (λογική) devine instrumentul (ὄργανον) acestui demers, fiind necesar dacă avem în vedere faptul că „*reaua folosire a cuvintelor nu este numai greșeală față de limbă făcând rău și sufletelor*” (Platon, *Phaidon*, 116e).

Relația de *compatibilitate* și *complementaritate* dintre rațiune și revelație are în vedere faptul că rațiunea însăși este creația lui Dumnezeu și poate intui existența realităților spirituale, însă, deși experiența revelației se transmite prin cuvinte, totuși experiența mistică teofanică se situează dincolo de cuvinte și rațiune. Această „*θεογνωσία*” sau cunoașterea lui Dumnezeu este, în realitate „mistagogie” (ἐνσωσις), iar văzătorul-de-Dumnezeu poate apăra existența și realitatea unei astfel de experiențe a îndumnezeirii în interiorului Bisericii, nu numai prin fapte ci și prin apelul la o „demonstrație” (ἀπόδειξις) apofatică prezentă în cadrul tradiției teologiei patristice. Experiența teologului devine un transfiguratoare, ce presupune nu doar o iluminare a minții, ci întreaga persoană ajunsă la nepătimire și în stare de pocăință. Așadar, teologia reprezintă experiența omului îndumnezeit sau unit cu Dumnezeu, iar teologul devine subiectul acestei transfigurări care este starea

omului teofanic: „iar dacă tu ai spune: «Arată-mi Dumnezeuul tău», eu ți-aș putea răspunde: «Arată-mi omul din tine și îți voi arăta și eu pe Dumnezeuul meu»” (Theophilus Antiochenus, *Ad Autolychem*, I.2). Trăirea umanului integral ‘în’ (de către) Hristos se constituie, astfel, într-un exercițiu spiritual ascetic de transformare interioară (μετάνοια) și de imprimare lăuntrică (ἐντύπωσις) a sfințeniei. Teologia devine funcție inerentă a Bisericii care însă „nu” se manifestă „ca gramatică”, riscul fiind ori acela al transformării conceptelor teologice într-o „tehno”-logie idolatră, ori transformarea teologiei în antropologie teologică a experiențelor ascetice. În contextul disputei isihaste, umanismul bizantin e contestat de antropologia patristică a isihaiștilor, inseparabil legată de divino-umanitate, de „înfierea” sacramentală și de „prietenia” mistică cu Dumnezeu.

Cunoașterea experiențială lui Dumnezeu (θεογνωσία) premerge, așadar, oricărei formulări a unei metafizici a theosis-ului. Limbajul teologic a putut însă articula, prin Sfinții Părinți, o construcție a unei metafizicii creștine, doar prin desființarea idolatriei metafizice a „substanței” și având în centrul *Întruparea* ca principiu explicativ al existenței. În interiorul acestei metodologii patristice găsim prezente teologia simbolică și „realismul mistic”, adică o „logică” (duhovnicească sau răstignită) autorizată sacramental pentru cei inițiați în Taina Luminii (φωταγωγία). Pe de o parte, logica patristică devine o „logică crucificată” sau o „λογικὴ λατρεία” (pnevmato-logie), unde metafizica filosofică e înlocuită cu soteriologia teologică. Pe de altă parte, în această dublă metodologie patristică avem de a face și cu o încreștinare a logicii aristotelice („prădarea egiptenilor/elinilor”, *Ieșire* 12, 35-36), prin intermediul căreia experiența spiritualității creștine a îmbrăcat un anumit limbaj conceptual. Tripticul adevăratei teologii meta-științifice: *revelația*, *liturgia* și *teologia* – valorifică eclezial atât treptele urcușului mistic (ἄσκησις, θεωρία și ὁρασις), cât și utilizarea metodologică validată patristic a termenului „demonstrație” (ἀπόδειξις).

Următoarele două volume din *Logică și Spiritualitate* vor avea ca subiect: *Realismul ontologic al îndumnezeirii și hristofania*

soteriologică a ierarhiilor (vol. 2), unde vom analiza „argumentul filocalic și teologia empirică” din sinteza bizantin-palamită; și *Estetica apofatismului într-o metafizică a luminii*. „*Hristologia feței*” și „*fața strălucitoare*” a văzătorului de Dumnezeu (vol. 3), în care vom prezenta „Φωταγωγία sau iradierea prezenței interioare a luminii lui Hristos” și relația acesteia cu „Hristologia «Feței» – de la «hristologia lipsă» a Părinților Deșertului la «lumina necreată» a Isihaștilor Aghioriți”.

„Hristologia feței” și „fața strălucitoare” a văzătorului de Dumnezeu reprezintă un *leitmotiv* al cercetărilor mele din ultimii ani și are în vedere relația de reciprocitate dintre Fiul și Duhul Sfânt în dubla dimensiune teologică, *Deus in Se* și *Deus pro nobis*. Astfel, în experiența mistică, Duhul Sfânt este cel care lasă „întipărirea” lucrării lui Dumnezeu asupra subiecților umani și imprimă chipul lui Hristos în fiecare om, regăsind aici un model intersubiectiv, în care tema centrală este a unei „întrepătrunderi reciproce a subiectelor” prin iubire. Pe fața asceților este vizibilă lumina feței lui Hristos. Ei primesc pecetea frumuseții divine, așa cum spune psalmul: „s-a însemnat peste noi lumina feței Tale, Doamne” (Ps. 4, 6). Aceasta este experiența plenitudinii harului, o experiență reală a harului prin simțurile (πεῖρα αἰσθήσεως) înduhovnicite, un sentiment neîncetat al prezenței harului, manifestat în contemplarea luminii divine. Slava astfel împărtășită, iradiază din Hristos, Persoana *divino-umană*, pentru Care trupul nu este un obstacol. *Asceții sunt văzuți în El de Tatăl, care îl vede pe Hristos „imprimat” în ei, în starea Sa de jertfă și înviere.*

Așadar, putem concluziona subliniind faptul că Sfinții Părinți înțeleg că Hristos este „fața lui Dumnezeu și a omului”, iar strălucirea luminii feței Sale o realizează lucrarea sau energia harului Sf. Duh. În Hristos, *fiii învierii* vor bucura de „în-fățișarea Sa vizibilă” (τῆς ὁρατῆς αὐτοῦ θεοφανείας) și vor contempla strălucirea Sa, precum ucenicii la *Schimbarea la Față* a Domnului. Această „teofanie vizibilă” necesită însă simțuri spiritualizate. Αἴσθησις este cunoașterea empirică a locuirii lui Dumnezeu. Acest termen descrie, de asemenea, o *experiență*

subtilă, dinamică a comuniunii în har, care răspunde unei *ne-cesități ontologice* a sufletului. Teologia empirică echivalează cu un „realism mistic”, depășind bariera conceptelor; mintea este umplută empiric de dimensiunea apofatică și îl primește pe „*Cel fără de formă*”. Lumina slavei strălucește din interior spre exterior, ca o iradiere a prezenței luminii divine, la care participă și trupul - *fața* creștinului emulează Fața Domnului Hristos în același mod în care *mintea* creștinului reflectă lumina divină.

În primul rând, aş dori să mulțumesc Înaltpreasfinției Sale Ioan, Mitropolitul Banatului, pentru arhierescă binecuvântare, purtarea de grijă și îndrumare constantă, atât în cadrul administrației mitropolitane, cât și în susținerea recentelor proiecte academice internaționale. De asemenea, o preocupare permanentă în activitatea teologică a fost deschiderea spre dialogul dintre teologie, filosofie și știință, fructificată în realizarea unei teze de doctorat cu titlul „Logica aristotelică în filosofia bizantină”, sub excelenta îndrumare a Domnului Academician Mircea Dumitru, Vicepreședintele Academiei Române, căruia îi voi purta o perpetuă grațitudine. Un gând luminos se îndreaptă, cu întreaga recunoștință, către Părintele Profesor Ioan I. Ică jr. cel care mi-a întipărit dragostea profundă față de Părinții filocalici, în special Sfântul Grigorie Palama și Sfântul Dumitru Stăniloae, precum și interesul pe care mi l-a stimulat față de deschiderea academică internațională, în ceea ce privește importanța studiile patristice și receptarea critică a monografiilor exegetilor moderni. De asemenea, am beneficiat în ultimii ani de prezența luminoasă și îndrumarea științifică a mai multor teologi ortodocși, care au susținut proiectele mele științifice, precum Înaltpreasfinția Sa, Părintele Mitropolit Alexander Golitzin, cel care mi-a marcat profund demersul științific al carierei mele, prin accentuarea dimensiunii hristofanice a cercetării teologice, împreună cu părinți profesori remarcabili, din mari centre universitare: Andrew Louth, John McGuckin, Demetrios Bathrellos, Brandon Gallaher, Andreas Andreopoulos, Christopher Knight, Gheorghe Holbea, Bogdan Bucur, Bogdan

Tătaru-Cazaban, Doru Costache, Ioan Moga, Calinic Berger, Silviu Bunta, Nicolae Moșoiu. Nu în ultimul rând, alături de părinții de mai sus, cărora nu am destule cuvinte pentru a le mulțumii suficient, recunoștința mea se îndreaptă, de asemenea, către teologii ortodocși laici care s-au ostenit să fie prezenți în Timișoara, în dialog teologic pe teme de mare interes și actualitate, în cadrul conferințelor organizate de mine la Universitatea de Vest din Timișoara: Torstein Theodor Tollefsen, Natalie Depraz, Sebastian Brock, Elizabeth Theokritoff, Aristotle Papanikolaou, Vladimir Cvetokvic, Sotiris Mitralaxis, Eirini Artemi, Spyridon Panagopoulos, Lucian Turcescu, Marius Portaru, Georgiana Huian, Petre Maican. Pentru încrederea permanentă care mi-a fost acordată, mulțumesc conducerii Universității de Vest din Timișoara și, în special, colegilor de la Facultatea de Litere, Istorie, Filosofie și Teologie pentru reciprocitate și conlucrare. Pentru deschiderea spre colaborare și susținerea acestui proiect, mulțumesc Editurii Doxologia, care reprezintă înalta excelență în publicistica teologică românească. Mi-au fost permanent alături, cu devotament, soția Corina Ioana și fiicele noastre Alidea Anastasia, Ioana și Miriam, cărora le mulțumesc pentru dragoste și suport necondiționat.